

Feministična periperformativnost arhitekture in njeni androcentrični viri

Renata Šribar

I. Druženokritična teorija arhitekture od Ruskina do Adorna

Pričujoče osebno vračanje k teoretiziranju arhitekture je zelo pozni učinek fascinacije z delom Johna Ruskina, viktorijanskega umetnostnega in družbenega kritika, erudita in umetnika. Ruskinovo delo o arhitekturnem esteticizmu vključuje razmišljanje o »Bogu«, tj. transcendenci, in je socialno konotirano. Tematizacija je naključno sovpadla s širšim družbeno-kulturnim zanimanjem za tega avtorja,¹ katerega delo je konkretno naravnano proti kapitalistični proizvodnji, osiromašenju delavstva in ljudskemu mnoštvu odtegnjeni umetnosti.

Kot eden od iniciatorjev gibanja *Arts & Crafts* je imel Ruskin arhitekturo v nasprotju z zgolj gradnjo »stavb« za privilegirano, vsakdanjemu življenju imanentno umetniško dejavnost.² Njegova fascinacija z gotiko je prispevala k novemu opojmljenju ornamentike. Ta se ne dogaja samo v estetski razsežnosti in v odsotnosti (praktične) funkcije. Skupaj s kakovostjo gradbeniške izvedbe ima vlogo temeljnega namena arhitekture v nasprotju s stavbarstvom. Gre za »žrtvovanje« božjemu, daritev, ki daje moč in nagraduje, »sveto služnost«. V soglasju s protestantsko logiko anglikanske cerkve je obvezno narediti vse, kar človek zmore. Delovni presežek je treba nujno razumeti kot dosežek v prid lepote.³ Na strani človeškega dejavnika je tako žrtvovanje v presežnem delu in tudi materialu znamenje, metafora hvaležnosti Bogu. Samo odrekanje ni vprašljivo, saj se odreka ničevosti. V referenčni monografiji *Seven Lamps of Architecture* avtor omenja ničevost kiča vatikanske katedrale, ki poveličuje papeža.⁴ Na drugi strani je esteticizem gibanja *Arts & Crafts* »veselje in milost« v sporočilnosti lepega znotraj arhitekture (demokratično) podelil vsem, tudi zgolj mimoidočim (četudi revnim).⁵ Moralno-etična zastavitev Ruskinove konceptualizacije za aluzijami na gotiko se je kasneje udejanjala v skupnosti preraphaelitov. Walter Pater, esejist, stilist in umetnostni kritik, je razrahljal spetost praktične funkcije in estetske razsežnosti uporabne umetnosti. Namen ustvarjanja lepega je prepoznal v napredovanju umovanja, v katerem je že prišlo do odreditve od religijske funkcije gibanja *Arts & Crafts*. Ker so sledilci njegovo delo napačno razumeli, je Pater ovrgel priseganje na (po njegovem mnenju vulgarna) čustva in kot funkcijo lepote promoviral dobro, pri čemer pa moralnost dobrega ne sme biti didaktična.⁶ Kar je ohranjeno ruskinovskega, je združenost delovanj: estetskega in tistega, ki presega družbeno realnost skosti izgrajevanje osebnosti. Konec 19. in v začetku 20. stoletja je

takšno razumevanje umetnosti doseglo vrhunec v vplivni britanski dekadenci z literaturo Paterjevega učenca Oscarja Wilda.

Sodobnejša arhitekturnoteoretska sled vodi od Ruskina do Theodorja Adorna in njegovega predavanja-spisa »Funktionalismus heute« (tu v angleškem prevodu »Functionalism Today«).^{*} Adornov funkcionalizem je prispeval k razpravi o dihotomičnem razmerju med arhitekturo in »stavbami«. Prevladujoči pomen funkcionalizma, kjer so termini funkcija, namen in raba tako rekoč v razmerju istovetnosti, je bil ukinjen. V aluziji na Ruskina lahko po Adornu zapišemo, da je namen, zapisan v ornamentiranju, arhitekturi imanentni prav tako kot praktična uporabnost »stavb«. Ruskin je zapisal: (...) *but it never loses sight of its architectural purpose, never fails in its decorative power; not a leaflet in it but speaks, and speaks far off too*⁷ (nikoli ne izgubi svojega arhitekturnega namena, v svoji dekorativni moči ni nikoli neuspešen; ni le oglas znotraj nje, ampak govori zanjo, in to že na daleč; prev. ur.). Po Ruskinu imajo ornamenti oziroma dekoracija sporočilno vrednost, in tudi Adorno funkcije nepraktičnega lepega ne omalovažuje: (...) *the question of functionalism does not coincide with the question of practical function. (...) The difference between the necessary and the superfluous is inherent in a work, and is not defined by the work's relationship — or the lack of it — to something outside itself*.⁸ Substanca oziroma material ne predpostavlja ideje, ni sam po sebi opremljen s pomenom onkraj osnovnega pojma. Obenem ni forme, ki bi jo določil še tako čist praktični namen.⁹ Arhitekturi je imanentna razlika. A njen namen v smislu ustvarjanja pomena izvira iz družbenega prostora in se vanj vrača. Po Ruskinu je namen nekaj transcendenčnega, toda sami ga pač ne najdemo »v imenu Boga«, temveč v transformativni moči arhitekture. Arhitekturni objekt je »darilo«, spričo katerega družbeno okolje v svoji kompleksnosti ne bo več tako, kot je bilo, ampak bo boljše. Ta funkcija bi se skozi branje postmarksizma lahko poimenovala tudi *delo arhitekture*.

Arhitektura potemtakem po Adornu transcendirata stvarna, opresivna družbena razmerja. Ta so bila konec šestdesetih let 20. stoletja ubesedena mnogo bolj poglobljeno kot na sredini 19. stoletja z Ruskinom, četudi je bil v nanašanju na industrijsko proizvodnjo že prevratniški. Svojo arhitekturno pedagogiko je utemeljil na samodiscipliniranju in počastitvi ali ugajanju drugemu. Bil je v opoziciji do prevladujočega čutenja »modernih časov«, ko se hoče proizvajati kar največ za kar najmanjšo ceno.¹⁰ Misel je prišla v javnost leta 1849, po razočaranju družbenih kritikov nad dometom revolucije.

II. Feministično-arhitekturno uprosterjenje spolnih razmerij

Vsej socialni občutljivosti navkljub je bila doslej predstavljena refleksija arhitekture nezmožna všteti spolno dimenzijo. Ruskin je bil doma v diskriminatornem spolnem tradicionalizmu: *Yet exactly as a woman of feeling would not wear false jewels, so would a builder of honour disdain false ornaments*¹¹ (a ravno tako kot ženska z občutkom ne bi nosila ponarejenih draguljev, tudi stavbar s častjo prezira ponarejene ornamente; prev. ur.). Javni prostor je bil pod formalno in neformalno upravo moških, ornamentiranje kot del ustvarjanja gibanja *Arts & Crafts*

- 1 Primarni bibliografski viri v Šribar, Renata, *Ideje angleškega esteticizma (J. Ruskin, W. Pater, O. Wilde) in njih odmevi pri Slovencih (do leta 1918)* (diplomska naloga, Filozofska fakulteta UL, 1982); Jones, Jonathan, »John Ruskin: The Power of Seeing review – oddball or visionary?«, *Guardian*, 24. 1. 2019, pridobljeno 15. 12. 2021 (<https://www.theguardian.com/artanddesign/2019/jan/24/john-ruskin-the-power-of-seeing-review-critic-social-reformer-two-temple-place>), in Ryan, Larry, »Ruskin the radical: why the Victorian thinker is back with a vengeance«, *Guardian*, 30. 8. 2018, pridobljeno 15. 12. 2021 (<https://www.theguardian.com/culture/2018/aug/30/john-ruskin-artists-victorian-social-critic>).
- 2 Ruskin, John, *Seven Lamps of Architecture* (London: Waverley Book Company, n.d. [1849]), 8. Pridobljeno 14. 12. 2021 (<https://ia803401.us.archive.org/1/items/1920sevenlamps0f00ruskuoft/1920sevenlamps0f00ruskuoft.pdf>).
- 3 Ibid., 14, 18, 21, 22.
- 4 Ibid., 19, 20. Odpoved rimskokatoliškemu kiču je tako poetična kot povedna: *It is not the church we want, but the sacrifice; not the emotion of admiration, but the act of adoration; not the gift, but the giving* (ni cerkev ta, ki jo želimo, ampak žrtvovanje; ne čustvo občudovanja, ampak oboževanje; ne darilo, ampak darovanje; prev. ur.).
- 5 Ibid., 18.
- 6 Pater, Walter, *The Renaissance*, »Conclusion« (London: Random House, 1873, spremenjeni »Conclusion«, 1877), in esej »Measure for Measure«, 1874, izvorno dostopen v rokopisu, v tiskani in elektronski obliki objavljen pri Cambridge University Press, 5. 10. 2012, pridobljeno 27. 12. 2021 (<https://www.cambridge.org/core/books/abs/the-works-of-walter-pater/measure-for-measure/B5A54ED84F8402C78597BC76D45AE117>).
- 7 Ibid., 28.
- 8 (...) vprašanje funkcionalizma ne sovпада z vprašanjem funkcije v praksi. (...) Razlika med nujnim in odvečnim je delu imanentna in ni definirana z odnosom dela – oziroma njegovo odsotnostjo – do nečesa zunaj njega.; prev. ur.
- 9 The Charnel-House, »Theodor Adorno's Functionalism Today« [1965], 19. 11. 2011, pridobljeno 17. 12. 2021 (<https://thecharnelhouse.org/2011/11/19/theodor-adornos-functionalism-today-1965/>).
- 10 Ruskin, *Seven Lamps of Architecture*, 11.
- 11 Ibid., 56.

* Slovenski prevod: Theodor W. Adorno, *Funkcionalizem danes*, v: Funkcija v arhitekturi. Sullivan – Meyer – Arnheim – Adorno – Pallasmaa, ur. Peter Šenk, Teoretska praksa arhitekture 2020

nikakor ni bilo v domeni javne aktivnosti žensk. Bilo je zgolj razsežnost njihovega lastnega fizičnega sebstva. Opremljene z izdelkom so same postale ornament. Posledično jim ne pripada vrlina kot transcendentna vrednota: ženska-ornament je zgolj dokaz o obstoju višjega reda človeških vrlin,¹² tj. ustvarjanju posvečenega lepega; to je po definiciji pripadalo moškim. Mimogrede, opisani Ruskinov odnos se je z viktorijansko absurdnostjo in patriarhalnim nagnjenjem do deklivnosti z njenimi atributi vred vpisal tudi v njegov nekonzumirani petletni zakon z Effie Chalmers Gray. Po pričevanjih ni mogel sprejeti njenega razgaljenega telesa odrasle ženske.¹³

V nasprotju z Ruskinovim temeljnim komodificiranjem žensk velja Adornu tule očitati predvsem sklicevanje na znamenite arhitekta časa, kar priča o nemosti glede razmerja med spoloma v arhitekturi.¹⁴ Temeljitejša feministična kritika Adornove spolne pristranosti zadeva njegov zagovor pornografije in ospoljenje množične kulture, pri čemer naj bi bile ženske njene manj racionalne porabnice.¹⁵ Izpostaviti velja, da petdeseta in šestdeseta leta 20. stoletja glede emancipacijskih projektov žensk niso bila nevedna, ne v filozofiji (glede na odmevnost dela *Drugi spol* Simone de Beauvoir) ne v babyboomerskem iskanju novih spolnih identifikacij.

Resda pa je po dostopnih virih ospoljena vednost začela spodbudno obdelovati polje arhitekture šele v sedemdesetih letih preteklega stoletja. Od tedaj do današnjega dne je mogoče tako kot na drugih področjih tudi tu beležiti učinke feminističnih delovanj in mišljenj skozi zgodovino, spoznavne prelome in ambivalence; tako se je dogajalo in se dogaja prevpraševanje prisotnosti in vplivnosti žensk na področju, razumevanje in razgrajevanje socialnih in socialnopsiholoških ovir, ki jih (nas) onemogočajo, statistično argumentiranje, da je še vedno na delu patriarhat,¹⁶ zanimanje za »ženske prakse« (ki tako dekonstruirajo kot, žal, tudi reproducirajo diskriminacije) ter utrjevanje prisotnosti žensk na področju skozi tradicionalne znake za ženske in t. i. ženskost (kar je danes prav tako izjemno vprašljiv postopek, saj vzpostavlja nepravilno totaliteto družbene skupine žensk in reproducira njihove družbeno-kulturne vloge).¹⁷ Poučno je reševanje ospoljenih zahtev specifične arhitekture, denimo v polju šolstva, kjer je v skladu s tem področjem arhitekturnega angažmaja spolna delitev potenciranega pomena. Sodobni arhitekturni pristop lahko vključuje zavedanje o pomenu ospoljenih teles v prostoru in »spolne različnosti«, po drugi strani pa zaradi odsotnosti specifičnega znanja s področja študijev spolov po možnosti utrjuje tradicionalno spolno delitev. In jo morda celo utemeljuje na generalizaciji telesnih razlik, torej na biologizmu.¹⁸ Pod okriljem »spolno občutljive arhitekture in dizajna« utegnemo naleteti na problematizacijo »spolne nevtralnosti« in razgradnjo ideje o dihotomiji moški/moškost : ženske/ženskost. V enem takih primerov je glosarij s področja spolov aktualen, vključujoč koncept prepleta spolnih delitev z drugimi delitvami (»interseksionalnost« ali poslovenjeno »medpresečnost«).¹⁹

V Sloveniji je zanimanje za razmerje arhitektura : spol realizirano v izpostavljenem reflektivnem okviru. Leta 2018 sta bila ženskam v arhitekturi posvečena dva dogodki, iniciacijska koraka v procesiranju ve-

dnosti na preseku dveh disciplin. Pregledni razstavi sta znova, v drugačnih družbenopolitičnih in kulturnih pogojih, koncipirali delo arhitekta: projekt MoWoWo je bil namenjen stotim delom arhitekta, ki so delovale v zadnjih stotih letih, v okviru projekta »Ženske oblikujejo prihodnost« pa je svojo arhitekturno prisotnost utrdilo štirideset del avstrijskih in trideset del slovenskih arhitekta. Poleg navedenega je tu revija *Outsider*, zaslužna za prvo malo monografsko publikacijo, posvečeno arhitektki, Plečnikovi diplomantki Gizeli Šuklje.²⁰

V publikacijah, vključno z elektronskimi, ki obravnavajo zadeve arhitekture in spolov, je mogoče najti že vse koncepte, ki zamejujejo *mainstream* oz. v dikciji ukrepov EU »uvajljanje načela (družbene) enakosti spolov«: biološki/družbeni spol, spolno raznolikost, vključevanje, družbene možnosti spolov, nasilje na osnovi spolov in seksualnosti, pozitivne ukrepe/akcije, usklajevanje zasebnega in poklicnega življenja, medpresečni pristop. Gotovo gre za konceptualne kazalce, kako vse je mogoče misliti ospoljeno arhitekturo v nasprotju s hoteno ali spontano nevednostjo »spolno nevtralne« arhitekture. Večji izziv je tiste spoznavne narave, ki izhaja iz feministične teorije, oplajajoče se v lingvistiki, natančneje, v tisti njenih smeri, ki se ukvarja z govornimi dejanji in njihovo performativno razsežnostjo.

V sklepnem delu velja razmisliti o uporabni vrednosti koncepta »periperformativnosti« v avtorstvu Eve Kosofsky Sedgwick, univerzitetne profesorice, literarne teoretičarke, feministke in ene od iniciatoric gibanja in teorije *queer*. Že dokaj dobro umeščenemu konceptu performativnosti, torej zmožnosti govora, da ustvarja realnost, dodaja novo razsežnost, ki jo predstavlja s prostorsko metaforo. Realnost ustvarjajo tudi izjave in izjavljanje, ki se kakorkoli, bodisi skozi negacijo, potrjevanje, asociacijo ipd., nanašajo na izjavo z eksplicitno funkcijo postvarjanja (»govorjeno-storjeno«: denimo »opravičujem sek«, »krstim te za ...«, »(žalitev) vzamem nazaj« itd.; v razširjenem pomenu tudi »dekleta so pridna«, »fantje ne jokajo« ipd.). V periperformativnosti gre za odnos uprostorjene stičnosti, pri čemer je eksplicitno govorno dejanje središče, periperformativne izjave pa se širijo navzven, ne da bi bile kakorkoli prostorsko zamejene.²¹ Avtorica obravnavanega koncepta je skozi branje ene najodmevnejših feminističnih in *queer* teoretičark ter avtorice konceptualizacije spola kot performansa Judith Butler²² opozorila na ustvarjalni pomen periperformativnih izjav, katerih moč postvarjanja je zaradi posrednosti in neopaznosti večja kot moč središčnih, neposrednih in lahko zaznavnih govornih dejanj.

V nanašanju periperformativnosti na arhitekturne rešitve lahko precej prozaično ugotovimo, da bo središčna točka, ki naj bi po svoji estetski in praktični funkciji klicala k pozornosti, pravzaprav manj uspešna kot na prostor navezujoči se elementi, ki bodo mimo volje in želje lahko delovali subverzivno, konfliktno ali podporno. Na sublimni ravni se dogajata širjenje idej in elaboracija arhitekturnih rešitev v tistem ali glasnem nanašanju na izvorno, »središčno« arhitekturno realizacijo. V tem okviru je nujno treba misliti tudi transformativno moč arhitekture, ki se praviloma dogaja tako v družbeno-kulturnem polju kot v polju političnega. Dober primer je izraelski center za ženske, ki so bile žrtve nasilja, blizu Tel Aviva. Osrednja

stavba je namenjena strokovni podpori žensk in je romantično poimenovana »srce« varnega naselja.²³ Postavitev je sicer elegantna, všečna, a hierarhična. Hierarhično je tudi razmerje spolov, zaradi katerega so se ženske sploh znašle v situaciji ločenega, getoiziranega bivanja, kjer je svoboda komentiranja glede delovanja strokovnih in s tem tudi upravnih oblasti fizično in simbolno omejena z dvojnim zidom, ki naj bi zagotavljal varnost. Pričakovati je odpor proti oblasti, ki izvaja strokovno obravnavo, in tesnobo zaradi zamejenosti, znaka kompleksne nesvobode. Najboljše slovenske bivalne in strokovne rešitve za ženske, ki so preživljale nasilje, so strateško drugačne. Varno okolje je fizično in simbolno zagotovljeno z umestitvijo v vsakdanjost, pod okriljem katere se lahko izmaknejo pozornosti. Strokovna pomoč poteka v obliki dvosmerne komunikacije, med katero je način, kako obravnavati moč ali nemoč za določeno delovanje, stvar skupne presoje. Podporne, strokovne osebe so v naselivnem objektu gostje in iz nihanja med močjo in nemočjo v soočanju z zatiranjem na področju spolov tudi same niso izvzete. V opisani primerjavi velja »manj je več« tudi glede finančnih vložkov, česar pa seveda ne gre promovirati.

12 Ibid., 5.

13 Spartacus Educational, »Effie Ruskin Millais«, pridobljeno 28. 12. 2021 (<https://spartacus-educational.com/ARTruskinE.htm>). H kompleksnosti pričujoče biografske zgodbe sodi podatek, da se je Effie Ruskin leto po ločitvi poročila z Ruskinovim protežirancem, predrafaelitom Johnom Everettom Millaisom.

14 The Charnel-House, »Theodor Adorno's Functionalism Today«, strani niso označene; reference so arhitekti Adolf Loos, Peter Altenberg in Le Corbusier.

15 Stone, Alison, »Feminist Interpretations of Theodor Adorno«. Book review. *The British Journal of Aesthetics*, 47 (2007), 3. Pridobljeno 28. 12. 2021 (https://www.researchgate.net/publication/31474189_Feminist_Interpretations_of_Theodor_Adorno).

16 Tethel, Bruce, »How architecture cheats women: results of the 2017 Women in Architecture survey revealed«, *Architectural Review*, 26. 2. 2016, pridobljeno 29. 12. 2021 (<https://www.architectural-review.com/essays/how-architecture-cheats-women-results-of-the-2017-women-in-architecture-survey-revealed>).

17 Zeiger, Mimi, »Building Sisterhood: How Feminists Sought to Make Architecture a Truly Collective Endeavor«. *Metropolis*, Special Issue – »Making Room. Women and Architecture«, 8. 10. 2019, pridobljeno 29. 12. 2021 (<https://metropolismag.com/viewpoints/women-feminism-american-architecture/>).

18 Young, Fiona, in Martin, Dany, »Learning environments: Designing space for every body«, *Architecture AU*, 8. 3. 2021, pridobljeno 29. 12. 2021 (<https://architectureau.com/articles/learning-environments-designing-space-for-every-body/>).

19 Moore, Timothy, in Kalms, Nicole, »Exploring gender-sensitive design«, *Architecture AU*, 8. 3. 2021, pridobljeno 30. 12. 2021 (<https://architectureau.com/articles/exploring-gender-sensitive-design/>).

20 Zanoški, Natalija, »Poskus pregleda feminističnih gibanj na spremembe v arhitekturi«, *eRast*, 20. 3. 2018, pridobljeno 14. 12. 2021 (<https://www.erast.si/2018/03/poskus-pregleda-feministicnih-gibanj-na-spremembe-v-arhitekturi/>).

21 Sedgwick, Eve Kosofsky, *Dotik občutka: Afekt, pedagogika, performativnost* (Ljubljana: Zavod Emanat, 2007), 25 in sl. in 81 in sl.

22 Butler, Judith, *Težave s spolom: Feminizem in subverzija identitete* (Ljubljana: ŠKUC, 2001), 154 in sl.

23 Divisare, »Amos Goldreich Architecture: Shelter for victims of domestic violence«, pridobljeno 30. 12. 2021 (<https://divisare.com/projects/385368-amos-goldreich-architecture-amit-geron-jim-stephenson-shelter-for-victims-of-domestic-violence>).